פרופ' זהר עמר

שיעור הזית הגדול; בין מציאות לחישוב הלכתי

א. מהו הזית הבינוני?

'כזית' הוא אחד מהשיעורים השכיחים בהלכות שונות, למשל ב'כזית' אדם יוצא חובתו מצוות אכילת מצה בפסח, וזהו שיעור מזערי לברכת המזון על פת. כידוע בעניין שיעור 'כזית' ישנן שיטות חישוב שונות. **בימינו נוהגים רבים לפי שיעור רא"ח נאה – כ-27 סמ"ק, או לפי ה'חזון איש' – כ-50 סמ"ק.** אחת הסוגיות המעניינות היא היחס או הפער שקיים כביכול בין גודל הזית המציאותי ובין החישוב לפיו נוקטים כיום בהלכה. בנושא זה עסקו כבר רבות, ולסוגיה זו ברצוני להציע נתון נוסף לדיון.

משנת כלים עוסקת בפרק יז בשיעורים שונים לענייני טומאה וטהרה והלכות שבת ומזכירה את שיעורי הרימון, הביצה, הזית, השעורה, העדשה, הגרוגרת והאמה, ובכולם מופיע אותו כלל – שיש לילך אחר מידה בינונית. לעניין שיעור ביצה המופיע לפני שיעור 'כזית', מובאת מחלוקת בין התנאים כיצד יש לאמוד את נפחה (כלים פי"ז מ"ו):

> כביצה שאמרו לא גדולה ולא קטנה אלא בינונית. רבי יהודה אומר מביא גדולה שבגדולות וקטנה שבקטנות ונותן לתוך המים וחולק את המים. אמר ר' יוסי וכי מי מודיעני איזוהי גדולה ואיזוהי קטנה אלא הכל לפי דעתו של רואה.

לדעתו של ר' יהודה שיעור 'כביצה' הוא מידה מוחלטת וההנחה היא שידוע מהו גודל הביצה הקטנה ביותר או לחילופין הגדולה ביותר. אולם דעתו של ר' יוסי, שהתקבלה להלכה, היא שמדובר באומדן סובייקטיבי, שמן הסתם עשוי להשתנות בהתאם לגודל הביצים שאדם מכיר בסביבתו. סביר להניח שלקביעתו של ר' יוסי ישנו תוקף גם לעניין הזית. אולם במשנה ח', שבה מופיעים הזית, השעורה והעדשה, נוסף על הקביעה שצריך להשתמש בשיעור הבינוני, מובאים גם שמות ספציפיים של זנים. לעניינו: 'כזית שאמרו לא גדול ולא קטן אלא בינוני זה אגורי'.[1]

מהזיהוי של התלמוד עולה שמדובר בזן זית שמכיל כמות גדולה של שמן, ואף מובאות הצעות לשמות מקומיים נוספים שהיו מקובלים אז:

> ואמר רבי אבהו: לא אגורי שמו אלא אברוטי שמו, ואמרי לה: סמרוסי שמו, ולמה נקרא שמו אגורי - ששמנו אגור בתוכו.[2]

---

1. שם, מ"ח.
2. בבלי, ברכות לט ע"א; השוו ירושלמי, ביכורים פ"א ה"ג (סג ע"ד): 'זית שמן זה אגורי. רבי אמי בשם רבי יוחנן זה אווריסי. ולמה נקרא שמו אגורי שהוא אוגר שמנו לתוכו. וכל הזתים מאבדין שמנן. א"ר

בחזרה לעמוד התוכן

מסתבר שבמאה העשירית עדיין היה ידוע הזית השכיח באזור ירושלים בשם 'אברוטי'.[3] פרופ' מרדכי כסלו הציע שמדובר בזן הסורי, השכיח ביותר בעבר ובהווה במסורת החקלאית הארץ-ישראלית. במחקר בוטנו-ארכאולוגי שבחן את זני הזיתים שהיו שכיחים בארץ ישראל, הסתבר על פי בדיקה של אלפי גלעינים שבתקופת המשנה והתלמוד היו שכיחים כמה זנים הדומים לאלה המקובלים בימינו במשק המסורתי. שלושת הזנים העיקרים הם, מהגדול לקטן: נבאלי, סורי ומאליסי.[4] אולם מסתבר שנמצאו עדויות מועטות גם לזנים נוספים הדומים לזן השאמי ולזן התפאחי.[5] הממצא הארכאולוגי העשיר והשתמרותו הטובה מאפשר להניח שלא חל שינוי משמעותי בנפח הגלעינים. כמו כן, ההנחה היא שה'הווה הוא מפתח לעבר' ולא חלו שינויים טבעיים בגודל הפירות, וכבר הגאונים אמרו שדווקא משום שמידות ומשקלות משתנים במהלך הדורות והמדינות השונות, 'תלו חכמים ז"ל השיעור בבצים ובפירות שהן קיימין כל עת ואין משתנין'.[6]

הנתונים של זנים אלה כפי שמובאים בטבלה הם כמובן ממוצע של כמות גדולה של זיתים, מפני ששיעורי הזיתים אינם אחידים, ועל אותו עץ אפשר למצוא פרטים בגדלים שונים באותה שנה או בין השנים (סירוגיות). שיעור הפירות משתנה בהתאם לתנאים שונים; השקיית בעל לעומת שלחין, שנה גשומה לעומת שנה שחונה ועוד. מכל מקום, ייתכן שהזן ה'בינוני' הנזכר בספרות חז"ל בגודל ובנפח הממוצע מקרב הזנים המקומיים של ארץ-ישראל והשכיח ביותר ועתיר שמן – הוא הזן הסורי. אם נתייחס לממצא של זני הזיתים הגדולים ביותר שנמצאו, הרי אפשר להציע שמדובר בזן הנבאלי 'כבינוני', ואם לא נוציא מכלל אפשרות שהיו גם זנים גדולים יותר, ששרידיהם טרם נמצאו, הרי שהשיעור 'כזית' הבינוני הוא כשיעור זן שאמי או תפאחי.

ב. נתונים ממוצעים של כמה מזני הזיתים

שם הזן	משקל	נפח
מאליסי	1.5 – 2 גרם	2 סמ"ק
סורי	2.5 – 3.5 גרם	3 סמ"ק
נבאלי	3.5 – 6 גרם	5 סמ"ק

חנינא כל הזתים הגשמים יורדין עליהן והן פולטין את שמנן וזה הגשמים יורדין עליו והוא אוגר את שמנו לתוכו'.

3. מוקדסי, אחסן אלתקאסים פי מערפת אלאקאלים, ליידן 1906, עמ' 188.
4. מ' כסלו, 'כזית – פרי הזית כמידת נפח', תחומין, י (תשמ"ט), עמ' 427–437, על זנים אלה ראו א' גור, פ' שפיגל וח' גרטש, הזית, תל אביב תש"ך, עמ' 41–44.
5. מ' כסלו, 'הכל לפי דעתו של רואה – הערכה מחודשת של שיעור כזית', בד"ד, 16 (תשמ"ה), עמ' 78–79.
6. תשובות הגאונים, שערי תשובה, ליוורנו תרכ"ט, סימן מו. על סוגיה זו ראו בהרחבה הרב נ' גוטל, השתנות הטבעים בהלכה, ירושלים תשנ"ה, עמ' סט-עו.

בחזרה לעמוד התוכן

שם הזן	משקל	נפח
שאמי	10 גרם	8 סמ"ק
תפאחי	12 גרם	10 סמ"ק
מאמוט	16 – 19 גרם	17 סמ"ק

על סמך נתוני המחקר הבוטנו-ארכאולוגי, היו שהציעו שאפשר להסתמך להלכה על שיעור 'כזית' המציאותי שהוא נמוך בהרבה מהשיעורים המקובלים, לכל היותר 5 סמ"ק,[7] 7.5 סמ"ק[8] או 9 סמ"ק.[9] אולם נשאלת השאלה כיצד ניתן ליישב את הפער בין שיעורי התורה המקובלים בימינו לבין שיעורי זני הזיתים שבמציאות. דומה שרוב הפוסקים כבר מתקופת הראשונים קשרו באופן ישיר בין שיעור 'כזית' לנפח של ביצה. הנחה בסיסית שאין עליה עוררין היא שאנו עוסקים בביצת התרנגולת. שיעור הביצים עשוי להשתנות אף הוא על ידי גורמים שונים הקשורים לגזע של התרנגולת ולגילה, הרכב המזון שהיא אוכלת ועוד. אולם על פי הממצא הארכאולוגי של ביצים מתקופת חז"ל וחישוב של נפח ביצה במשך התקופות השונות, נראה שגודל הביצה היה בשיעור דומה לזה שמטילה תרנגולת בית (זן בלדי), שמלקטת את מזונה בחצר ואינה מקבלת חיסונים והורמונים, שיעור של כ-45-50 סמ"ק.[10] לצורך הדיון נקבע את שיעור הביצה עם קליפתה לשיעור ממוצע של 50 סמ"ק.[11]

ביחס בין שיעור 'כזית' ל'כביצה' ישנן שלוש שיטות עיקריות:

1. 'כזית' לפי 'שלחן ערוך' = חצי ביצה[12] = 25 סמ"ק.
2. 'כזית' לפי הרמב"ם[13] = כמעט שליש ביצה = 16 סמ"ק
3. 'כזית' לפי הרשב"א[14] = רבע ביצה = 12.5 סמ"ק

כאמור, כיום מקובל לחשב שיעור 'כזית' לפי חצי ביצה על פי שתי שיטות עיקריות: לפי רא"ח נאה – כ-27 סמ"ק, ולפי ה'חזון איש' – כ-50 סמ"ק.[15]

יוצא אפוא שקיימים פערים גדולים בחישוב שיעור הנפח בין הזיתים שהיו בארץ ישראל

7. ראו לעיל מאמרי כסלו.
8. הרב חיים בניש, 'שיעור כזית – בירור דעת הראשונים והאחרונים', בית אהרון וישראל, נ (תשנ"ד), עמ' קז-קטז.
9. הרב דוב ליאור, דבר חברון, אורח חיים, קרית ארבע – חברון תש"ע, עמ' 267–268.
10. א"י גרינפילד, 'האמנם התקטן נפח הביצה במשך אלפי השנים מזמן מתן תורה', בד"ד, 16 (תמוז), עמ' 91–94.
11. ז' עמר, במה מדליקין, אלקנה תשס"ג, עמ' 23.
12. שו"ע, או"ח ובית יוסף סי' תפו.
13. למעשה הרמב"ם לא התייחס במפורש לשיעור 'כזית' והוא על פי הלימוד של מגן אברהם ומשנה ברורה לשו"ע, שם. לפי הר"י קאפח שיעור 'כזית' על פי חכמי תימן נע בין רבע לשליש ביצה ועומד על כ-15 גרם, ראו הרב אביעד אשואל, ברכת משה, קריית אונו תשס"ז, עמ' כז-כח.
14. משמרת הבית, בית ד, שער א.
15. ראו בהרחבה ר' ח' בניש, מדות ושעורי תורה, בני ברק תשמ"ז, עמ' רמו, רנז.

בחזרה לעמוד התוכן

ובין החישובים המקובלים בהלכה, למשל בזן הסורי לפי שיטת רא"ח נאה הפער עומד על פי 9, ולפי שיטת החזו"א כמעט כפול מזה. בזנים הגדולים הפער הוא פי 3–4.

ג. התמודדות עם המציאות

אמנם כבר היו מחכמי ישראל שהורו למעשה שבדיעבד ניתן לסמוך על שיעורי הזית הנמוכים כפי שהם במציאות. אף ה'חזון איש' היה ער לשינויים שחלו במרוצת הדורות בשיעור 'כזית', כפי שמובא בשמו בספר 'ארחות רבינו':[16]

> שמעיקר הדין כזית הוא כגודל זית בינוני של היום וכן היו נוהגים בדורות הקדמונים, רק אח"כ התחילו למדוד כזית לפי חלקי ביצה ומזה נתעוררו החומרות של גודל הזית.

על המועד והנסיבות שהביאו לשינוי בחישוב של 'כזית' המציאותי לחישוב המקובל כיום בהלכה דרוש מחקר נפרד. מכל מקום, נראה שרוב הפוסקים בימינו מורים לקבוע את שיעור 'כזית' בשיטה השמרנית, על פי החישובים המקובלים במסורת הפסיקה המקובלת כבר דורות רבים ולא על סמך הממצא הארכאולוגי.

בחלק זה של המאמר ברצוני להציע עוד אפשרות שעשויה לכאורה ליישב את הפער בין שיעור הזיתים הידועים במציאות ובין חלק משיעורי התורה המקובלים. על הבעיה שכאמור נובעת בין היתר בין הזיקה לחישוב 'כזית' ובין 'כביצה', כבר עמדו הראשונים. ר' שמשון בן שמואל, ששהה בארץ ישראל באמצע המאה הארבע-עשרה, כתב:[17]

> ואני הכותב נפלאתי על זה, כי הרבה זיתים בא"י ובירושלים תוב"ב ולא ראיתי אפילו ג' זיתים היו גדולים כמו חצי ביצה.

בגרסה אחרת נאמר:

> ולי הכותב אינו קש'[ה] כי הזתים שראיתי בא"י ובירושלים, אפילו ששה אינם גדולים בכיצה.

בספר 'תבואות הארץ'[18] שפורסם בשנת תר"ה (1845) ביקש ר' יהוסף שווארץ ליישב את הבעיה על פי המציאות שהכיר:

> זית בל"ע אלזיתון נמצאים הרבה, אכן הם קטנים ורזים... במחוז 'חאספייא' בהר הלבנון נמצאים זיתים שהם כביצה קטנה. ואמתים דברי הפוסקים כזית הוא חצי ביצה. הלא עיננו רואות שנמצאים עד היום במחוז הנזכר זיתים כחצי ביצה ואין ספק שבימים ההם כל זיתי הארץ היו בערך זה.

ייתכן שהוא מתכוון לזית השאמי או התפאחי. בין זני סוריה נזכר ידוע גם זן הגדול מהתפאחי שנקרא ג'לט, שנראה כדמות תמר ואורכו כ-35 מ"מ.[19] בימינו מוכר בישראל

16. ר' אברהם הורביץ, ארחות רבינו, ב, בני ברק תשנ"ג, עמ' עה.
17. מכ"י שונים המצוטטים ע"י א' ריינר, 'בין אשכנז לירושלים בארץ-ישראל לאחר המוות השחור', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 39, הערה 41.
18. י' שוורץ, תבואות הארץ, ירושלים תר"ס, עמ' שפב.
19. שהאבי, כתאב אלאשג'אר, דמשק 1924, עמ' 153.

בחזרה לעמוד התוכן

זית מזן 'נובו' המכונה גם בשם אובו די פצ'יונה (Uovo di Piccione), זן איטלקי שמוצאו כנראה בתוניסיה או באלג'יריה. זהו פרי בדמות ביצת היונה ומכאן שמו הלועזי. פריו גדול במשקל 8–12 גרם. דוגמה אחרת היא זן ג'ראפה שמגיע בהשקיית שלחין ל-12-13 גרם.[20]

ד. כזית הגדול ביותר

בסיור שערכתי באי רודוס בעונת המסיק בחודש מרחשוון תשע"ז, התוודעתי לזן זיתים מקומי, גדול במיוחד. מדובר בזן יווני הנקרא מאמוט (mammoth). להלן הנתונים שעולים מתוך מדגם שערכתי לחמישים פירות: אורך הפירות נע בין 38–51 מ"מ; הרוחב נע בין 23–28 מ"מ; המשקל נע בין 16–19 גרם; הנפח נע בין 14–20 סמ"ק, הממוצע 17 סמ"ק. גודלו של הפרי הגדול ביותר שדגמנו הוא 27 X 51 מ"מ, משקלו 18.8 גרם ונפחו 20 סמ"ק. מידות הגלעין 12 X 33 מ"מ. ייתכן כמובן שישנם אף פרטים גדולים יותר.

על פי מה שכבר הובא בדברי הגאונים, שיעור 'כזית' לא היה קבוע ומוחלט, אלא היה עשוי להשתנות מזן לזן, ממקום למקום ומהערכתו האישית של כל אדם. בארץ ישראל כמו גם ביוון גדלים זני זיתים בגדלים שונים, וחז"ל קבעו אומדן ממוצע של 'כזית בינוני', שכל יהודי באשר הוא יוכל לקיים את המצוות על פי המציאות שהוא מכיר. כך גם נקטו בסוגיות הלכתיות אחרות, למשל בהקשר לסוג השמן שניתן להדליק בו נר שבת בכל תפוצות ישראל.[21] אין אפוא להוציא מכלל אפשרות שחז"ל ידעו על שיעורם של זיתים גדולים במיוחד, כמו של זן המאמוט, ועל פיהם הם אפשרו להעריך את השיעור הבינוני.[22] הם התייחסו גם לזנים המצויים בחו"ל ואולי הם אף היו ידועים בארץ ישראל, כמו גם המשנה שבעניין שיעור 'כזית' מזכירה באותו מקום שעורה 'מדברית' ועדשה 'מצרית'.[23] בהנחה שמדובר בשיעור ממוצע של 17 סמ"ק, ובפרטים הגדולים כ-20 סמ"ק, אפשר להציע כמה אפשרויות מציאותיות, שמשלבות בין שיעור הזית במציאות ובין החישוב ההלכתי. לפי נתונים אלה, בשיטת ר' יהודה ל'כזית' בינוני החישוב הוא ממוצע בין הזית הגדול ביותר שידוע לנו ובין הקטן ביותר, כלומר כ- 11 סמ"ק. נתון זה יכול

20. בעולם ידועים כאלפיים זני זיתים, ובאוסף של מכון וולקני ישנם כמאה וחמישים. ד"ר בנימין אבידן ממכון וולקני מסר לי שגם זנים נוספים יכולים להגיע לממדים גדולים כאלה בשנים של שפל שבהן התנובה מדולדלת או בדילול יזום של הפרי, כדוגמת זן סנטה קטרינה או זנים שפותחו בישראל: מאספו וקדשון.
21. ראו תוספתא שבת פ"ב ה"ג: 'ר' טרפון אומר אין מדליקין אלא בשמן זית בלבד. עמד ר' יוחנן בן נורי על רגליו ואמר: מה יעשו אנשי בבל שאין להן אלא שמן שומשמין? מה יעשו אנשי מדי שאין להם אלא שמן אגוזין? מה יעשו אנשי אלכסנדריא שאין להן אלא שמן צנונות בלבד? מה יעשו אנשי קפוטקיא שאין להן לא כך ולא כך'.
22. חילופי ידע יכלו להתקיים באמצעות קשרי מסחר או בסיוע חכמים שנסעו לחו"ל. לחילופין ידע מעין זה הופיע בספרי הטבע והחקלאות בתקופה הרומית. כך למשל מזכיר פליניוס (23–79 לסה"נ) את זן הזית הנקרא 'מלכותי' שנחשב לגדול ביותר לעומת הזן הקטן ביותר של דקאפולוס שבעבר הירדן (תולדות הטבע XV 15-16).
23. כלים פי"ז מ"ח.

בחזרה לעמוד התוכן

לצמצם את הפער בין המציאות לחישוב ההלכתי, והוא עולה בקנה אחד לפחות לפי שיטת הרשב"א (רבע ביצה). לפי שיטת ר' יוסי, חישוב 'כזית' בינוני ישתנה בהתאם לכל זן וזן, ואם נתייחס למציאות שבה שכיחים הזיתים הגדולים ביותר במקום מסוים, הרי שמדובר בשיעור המתאים לשיטת הרמב"ם. פרשנות זו יוצאת אפוא מנקודת הנחה שהשיעורים בהלכה מותחים את השיעור המרבי בהתאם לשיעור הזית הגדול ביותר שקיים במציאות. בכל מקרה מדובר על פי שיטות החישוב ההלכתיות המצומצמות יותר.

תמונות בחלק הפנימי של הכריכה האחורית: תמונה 1: משמאל לימין. זני זיתים: סורי, נבאלי (נווה צוף בשומרון), מאמוט (רודוס, יוון). תמונה 2: מכירת זיתי מאמוט ביוון לצד זנים אחרים.

בחזרה לעמוד התוכן